

מה היא "הונאה" ?

מאת

אברהם אהוביה

על השאלה מה היא "הונאה" / "אונאה" משיבים המילונים¹ תשובות אחדות: דיכוי, רמאות, הקנטה, וליתר דיוק: את הפועל הונה שבמקרא מפרשים: דיכא וכד'; אבל הונה שבויקרא כ"ה מפרשים: רימה בקביעת המחיר. ברמאות מעין זו מפרשים גם את אונאה שבספרות חז"ל, והיא אונאת ממון, ואת אונאה שבצירוף אונאת דברים מפרשים: הקנטה, העלבה. במחקר זה נבחון מחדש את משמעה של אונאה, ונמצא שאמנם יש משמעים אחדים למלה, וזאת מפני שחלו בה מעתקים סימנטיים. להלן נעקוב אחר היווצרותם. —

הונאה — לשון שיעבוד במקרא

את הפועל הונה (בניין הפעיל של שורש וני) מזכיר המקרא ארבע-עשרה פעמים בעשרה כתובים.

ספר הברית מצווה, כידוע, שלא להונות את הגר:

"וגר לא תונה ולא תלחצנו ...

כל אלמנה ויתום לא תענון ...

אם כסף תלוה את עמי, את העני עמך, לא תהיה לו כנשה, לא תשימון עליו נשך.

אם חבל תחבל שלמת רעך — עד בא השמש תשיבנו לו.

כי היא כסותה לבדה ... (שמות כ"ב, כ—כו).

לא הסתפקנו בהבאת הפסוק האחד, שבו מוזכר הפועל הונה, כי מקריאת הקטע כולו מסתבר, שלא די לו באיסור ההונאה, והוא גם מצווה שלא ללחוץ את הגר, ושלא לענות אלמנה ויתום, ושלא לשים נשך על העני, ושלא לחבול את שמלתו. ויש צד שווה בכל אלה: הגנה על הנחשלים שבחברה (העני, האלמנה והיתום, הגר) מפני פגיעה בהם (היא הונאה, לחץ, עינוי, לקיחת נשך וחבילת השמלה) על ידי חוקי החברה.

1 היו לנגד עיני הערכים "ינה", "הונה", "הונאה" ו"אונאה" במילונים: Brown-Driver, Briggs, a Hebrew and English Lexicon of the O.T. (1907); Gesenius-Buhl, Handwörterbuch über das Alte Testament (1910); L. Köhler, Lexicon in Veteris Testamenti Libros (1958); J. Levy, Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim (1924); א. בנייהודה, מלון הלשון העברית; י. גור, מלון עברי (1947); א. אבן-שושן, המלון החדש (תשכ"ו).

ומי הם חוקי החברה, שאליהם פונה ספר הברית? מסתבר שאין כוונתו לשליטים ולראשי העם בלבד, אלא אל שכבה רחבה בעם — אל כל אלה שאינם בחזקת עני, גר, אלמנה ויתום. הוזה אומר — אל המוני האיכרים ובעלי הרכוש, אם הוא רב ואם מעט — אל בני התורין.

נחשלי החברה גם הם בני חורין. אבל מצבם הכלכלי המעורער מעמיד אותם בסכנת אבדן חירותם, והם צפויים — עם כל ערעור נוסף של מעמדם — ליהפך לעבדים. וספר הברית מבקש להגן עליהם מפני הערעור הנוסף באמצעות האיסורים הנזכרים למעלה:

להשיב שמלת העני;

לא להיות לו כנושה, כי הנושה משעבד את הלווה, או את בני ביתו (השווה מל"ב ד', א);

לא לענות כל אלמנה ויתום, ועיניו הוא לשון שיעבוד²;

לא ללחוץ את הגר. גם לחץ הוא לשון שיעבוד (ראה שמות ג', ט; מל"ב י"ג, ד ועוד הרבה);

לא להונות אותו ועל יסוד כל האמור למעלה רשאים אנו להגות, שגם הונאה עניינה שיעבוד.

סיוע להשערתנו נמצא בכתובים האחרים, שגם עניינם הגנה על עניי העם:

וכי יגור גר בארצכם — לא תנו אתו (ויקרא י"ט, לג);

... עשו משפט וצדקה, והצילו גזול מיד עשוק, וגר יתום ואלמנה אל תנו ... (ירמיהו כ"ב, ג);

ואיש כי יהיה צדיק ועשה משפט וצדקה ... ואיש לא יונה ... (יחזקאל י"ח, ה—ח);

הנה נשיאי ישראל איש לזרעו היו בכך ... יתום ואלמנה הוננו בכך (שם כ"ב, ו—ז);

עם הארץ עשקו עשק וגזלו גזל, ועני ואביון הוננו ... (שם, שם, כט).

ונסיף על אלה את הנאמר במשנה תורה:

לא תסגיר עבד אל אדניו, אשר ינצל אליך מעם אדניו ... לא תוננו! (דברים כ"ג, טז—יז).

— המונע מן העבד את חירותו על ידי שהוא מסגירו בידי אדוניו — פעולתו זאת מכונה הונאה.

על יסוד עיוננו בכתובים שהבאנו למעלה — והם דנים כולם ביחס החזקים אל החלשים — נוכל לאשר את שהנחנו אחר העיון בכתוב הראשון: הונאה היא לשון שיעבוד³.

ועדיך לא עיינו בכל הכתובים: —

וקדשתם את שנת החמשים שנה, וקראתם דרוך בארץ לכל יושביה ...

ושבתם איש אל אחותו ואיש אל משפחתו תשבו ...

2 על עינוי במשמע שיעבוד ראה מאמרו של ב. הלוי, "ותענה שרי", בית מקרא ג (כז), שנה אחת עשרה (תשכ"ו), עמ' 111—116.

3 סיוע אטימולוגי לפירוש זה יש בלי ספק בפועל הערבי أُنِيَ = החליש. ראה הערך ونى במלון J. G. Hava, Arabic-English Dictionary (1964).

וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך — אל תונו איש את אחיו; במספר שנים אחר־היובל תקנה מאת עמיתך, במספר שני תבואות ימכר לך; לפי רב השנים תרבה מקנתו, ולפי מעט השנים תמעט מקנתו — כי מספר תבואת הוא מוכר לך;

ולא תונו איש את עמיתו, ויראת מאלהיך! (ויקרא כ"ה, י—יז); והארץ לא תמכר לצמתת... ובכל ארץ אחזתכם גאלה תתנו לארץ! (כג—כד). כדי להבין את משמעה של הונאה בכתוב זה, ננסה להשיב על השאלה: איך ינהג איש, אשר — בניגוד למצוות התורה — יונה את עמיתו? שתי תשובות אפשריות יש, לכאורה, בכתוב. —

האחת (והיא התשובה המקובלת על הכל): הוא לא ירבה מקנתו לפי רוב השנים, או לא ימעט מקנתו לפי מעט השנים, כלומר: הוא לא יתאים את מחיר הקנייה אל מספר היבולים, אלא ירמה את אחיו על ידי שיקת מחיר מופרז או על ידי שיתן מחיר נמוך מדי. ובלשונו של רש"י (לפס' טו): "... ואם יש שנים מועטות, וזה מוכרה בדמים יקרים — הרי נתאנה לוקח; ואם יש שנים מרובות, ואכל ממנה תבואות הרבה — הרי נתאנה מוכר...". לפי זה הונאה שבכאן פירושה: רמאות על ידי הפקעת מחירים.⁴

פירוש זה להונאה אפשרי, רק אם מצמצמים אנו את ההקשר, שבו מופיע "אל תונו", לקטע הכלול בפס' יד—יז. צמצום זה מביא את הפועל להקשר עניינים חדש: לא עוד יחס החזק אל החלש, אלא יחסים במסחר. ויכולה מלה לשנות את משמעה, כאשר היא עוברת משדה סימנטי אחד, שבו היא תיארה — יחד עם מלים אחרות — תחום מושגי מסויים (במקרה שלנו: יחס החזק אל החלש) אל שדה סימנטי אחר, כדי לתאר בו תחום מושגי אחר (במקרה שלנו: יחסים במסחר — לפי המקובל לחשוב).

אבל באמת רחב יותר הקשרו של הפועל, והוא כלול בקטע שבפס' יד—כד. ועניינו של קטע זה גם הוא אינו יחסים במסחר, אלא יחס החזק אל הנחשל. יוצא שהפועל לא עבר כלל משדה סימנטי אחד אל משנהו. ואמנם, אף הונאה שבכתוב זה עניינה שיעבוד. ועל השאלה: איך ינהג איש, אשר יונה את אחיו (ולא יעשה כמצוות התורה)? על שאלה זו משיב הכתוב: הוא יקנה את האדמה מאחיו העני לא קנייה זמנית — "במספר שני תבואות" — אלא קניית קבע, קנייה לצמיתות, וכך הוא ינשל את עמיתו מעל אדמתו. והעני — לא יקראו לו דרוור בשנת החמישים, והוא לא ישוב אל אחוזתו — הוא לא ישוב עוד להשתייך אל מעמד בעלי הרכוש, בני החורין.

גישול עניי העם מעל אדמתם מכונה בכינוי הונאה גם על ידי יחזקאל הנביא:

... ולא יונו עוד נשיאי את עמי

והארץ יתנו לבית ישראל לשבטיהם (יחזקאל מ"ה, ח).

4 פירוש מעין זה כל כך מקובל, עד שאין המפרשים מוצאים כל קושי בכתוב זה ואינם מפרשים אותו כלל. והמילונים מפרשים, כאמור: גנניוס־בוהל (ראה הע' 1), ערך "ינה": übertreiben; א. בן־יהודה, ערך "ינה": "ובענימי מקח וממכר, הונה אותו, רמה אותו, לקח ממנו יותר מהראוי".

וכי יתן מתנה מנחלתו לאחד מעבדיו... ולא יקח הנשיא מנחלת העם, להונתם מאחזתם. מאחזתו ינחיל את בניו, למען אשר לא יפצו עמי איש מאחזתו (מ"ו, יז—יח). ומשעבדי ישראל מכוונים מונים בפי נביא הנחמה: והאכלתי את מוניך את בשרם... (ישעיהו מ"ט, כו). עברנו על המקרא כולו ובחנו את כל היקריותיו של הפועל הונה ומצאנו, שהמקרא משתמש בו אך ורק לצורך תיאור דיכוי החלש על ידי החזק. מכאן המסקנה הברורה, שהונאה היא לשון שיעבוד.

אונאה = רמאות בספרות חז"ל

חז"ל הם שצמצמו את ההקשר של "אל תונו" בויקרא כ"ה וקבעוהו בפס' יד—יז בלבד, ובהקשר מצומצם זה הם פירשו את אונאה כרמאות על ידי הפקעת מחירים. והם קבעו חוק לאונאה:

האונאה ארבע כסף מעשרים וארבע כסף לסלע, שתות למקח (ב"מ ד', ג). אחד הלוקח ואחד המוכר יש להן אונאה (ד).

רואים אנו, שאונאה בלשון חז"ל היא מונח משפטי, שנתייחד לתחום המושגי של המקח והממכר. וחל בן, כאמור, מעתק סימנטי מן המשמע שיעבוד בתחום המושגי שבמקרא אל המשמע רמאות, הטעייה בתחום המושגי שבספרות חז"ל.

אונאת דברים = רמאות בדברים

המשנה מבחינה, כידוע, בין "אונאה שבמקח וממכר" ל"אונאה בדברים" (י). ומה היא אונאה בדברים? הדעת נותנת, שבשני הצירופים האלה אין לבקש הבדל במשמע המלה אונאה שבכל צירוף, אלא בניגוד שבין "מקח וממכר" ל"דברים". יוצא שאם אונאה שבמקח וממכר היא רמאות שבמקח וממכר, הרי אונאה בדברים היא רמאות בדברים, בדיבור פה. והמשנה אמנם מאשרת סברה זאת בהביאה דוגמה לאונאה בדברים:

לא יאמר לו "בכמה חפץ זה?" והוא אינו רוצה ליקח! (שם).

השואל את המוכר למחירו של חפץ — והוא אין כוונתו לקנות חפץ זה — מרמה אותו בדבריו.

משמע זה לאונאת דברים יוצא גם מן הדוגמאות המובאות בגמרא:

אף לא יתלה עיניו על המקח, בשעה שאין לו דמים! (ב"מ נ"ח, ע"ב).

אם היו חמרים מבקשין תבואה ממנו, לא יאמר להם "לכו אצל פלוני,

שהוא מוכר תבואה", ויודע בו שלא מכר מעולם! (שם).

מכאן למדנו, שלא זו בלבד שאין בין אונאה שבצירוף הראשון ("אונאה שבמקח וממכר") לאונאה שבצירוף השני ("אונאה בדברים") כל הבדל — שניהם מציינים רמאות — אלא ששניהם נמצאים גם באותו שדה סימנטי, השדה של מקח וממכר. ולא כך מקובל, כידוע, לפרש את אונאת דברים. י. לוי¹ מפרש: Neckereien (כלומר: הקנטה, לעג). וא. בן-יהודה¹: צער, שיעשה אדם לחברו בדברים קשים, במעשה רע. וא. אבן-שושן¹: דברי עלבון, דברים קשים, שיש בהם לגרום צער.

וכלום יש דברי עלבון או דברים קשים בדוגמאות שלמעלה? לשתיים הראשונות אי אפשר ליחס גם הקנטה ולעג. ואמנם לא על יסוד הדוגמאות האלה פירשו המפרשים את אונאת דברים כפי שפירשו, אלא על יסוד הדוגמאות הבאות:

אם היה בעל תשובה — לא יאמר לו: "זכור מעשיך הראשונים!"
אם הוא בן גרים — לא יאמר לו: "זכור מעשה אבותיך!" (ב"מ ד', י).

בדוגמאות אלה יש גרימת צער ועלבון. הדברים המעטים הנאמרים אל בעל התשובה או אל בן גרים, הם אמנם דברים קשים, הם הקנטה ולעג ללא ספק. אלא שספק הוא, אם המשנה הביאה דוגמאות אלה כדי להסביר מה היא הקנטה ולעג, מה הם דברים קשים שיש בהם לגרום צער.

עלינו לשים לב לכך, שבשתי הדוגמאות יש הזכרת חטאי העבר. ואין זה מובן מאליו שאדם יזכיר לרעהו את חטאיו במטרת הקנטה דווקא. יכולות להיות מטרות אחרות לכך. ואם גרימת צער היא המטרה, עלינו לשאול: מדוע בחרה המשנה מכל סוגי ההקנטה האפשריים דווקא את הזכרת חטאי העבר? מדוע לא בחרה בדוגמה מעין זו: לא יאמר אדם לחברו: כמה מכוער אתה?! והרי קראנו במסכת תענית (כ', ע"א—ע"ב) "מעשה, שבא רבי אליעזר ב"ר שמעון ממגדל גדור מבית רבו, והיה רכוב על החמור ומטייל על שפת נהר, ושמה שמחה גדולה. והיתה דעתו גסה עליו, מפני שלמד תורה הרבה. נודמן לו אדם אחד, שהיה מכוער ביותר. אמר לו: שלום עליך, רבי! ולא החזיר לו. אמר לו: ריקא! כמה מכוער אותו האיש! שמא כל בני עירך מכוערין כמותך?...". — מעשה זה הוא דוגמה מובהקת של הטחת דברי עלבון, ואין הגמרא מכנה אותה בכינוי אונאה בדברים.

ההבדל הברור שבין הדוגמאות הראשונות, המתארות דברי רמאות, ובין הדוגמאות האחרות, המתארות הזכרת חטאים, מחייבנו לבחון, אם אין הדוגמאות השונות באות להבהיר לנו עניינים שונים. ונראה, שזו היא אמנם מטרתן.

הגמרא תולה את איסור אונאת דברים בפסוק "לא תונו איש את עמיתו" (ב"מ נ"ח, ע"ב). וכבר ראינו, שהדוגמאות הראשונות באו להסביר אונאת דברים מהי היינו: מה הוא "לא תונו" שבפסוק הנ"ל. והדוגמאות האחרות באות — לדעתי — להסביר מה הוא "איש את עמיתו" שבחלקו השני של הפסוק ההוא. כתוב זה דורשו רבי חיינא בריה דרב אידי: "מאי דכתיב: ולא תונו איש את עמיתו? — עם שאתך בתורה ובמצוות אל תונו!" (שם ע"א). בדרש זה מבהיר רבי חיינא מה הוא עמית. וגם המשנה (ב"מ ד', י), אחר שהסבירה "לא תונו" מה הוא (בדוגמה "לא יאמר לו בכמה חפץ זה..."), מבקשת להסביר גם את "איש את עמיתו", והיא עונה על השאלה המתעוררת — מי הוא עמית? — שגם בן גרים וגם בעל תשובה הם בחוקת עמית, שהרי הם עם שאתך בתורה ובמצוות. וכך רואים אנו, שאין במושג אונאת דברים הקנטה, הטחת עלבון וכד', אלא רמאות בדברים!

הגמרא מביאה גם היא את שתי הדוגמאות, שהביאה המשנה, להבהרת המושג עמית. והיות שאלה עוסקות בהזכרת חטאי העבר, מוסיפה הגמרא אנב גררא דוגמאות משלה לענין הזכרת חטאים:

אם היה גר ובא ללמוד תורה, אל יאמר לו: פה שאכל נבילות וטריפות, שקצים ורמשים — בא ללמוד תורה, שנאמרה מפי הגבורה?

אברהם אהוביה

[6]

אם היו יסורין באין עליו, אם היו חלאים באין עליו, או שהיה מקבר את בניו — אל יאמר לו, כדרך שאמרו לו חבריו לאיוב (איוב ד', ו—ז): הלא יראתך כסלתך, תקותך ותום דרכיך; זכור נא מי נקי ואבד?! (ב"מ ב"ח, ע"ב). הבאת דברים זה אחר זה בדרך האסוציאציה מקובלת בספרות חז"ל, והיא נוהגת גם בהמשך הדברים האלה עצמם, כשהנושאים הנגררים מתחלפים זה אחר זה: הזכרת חטאים, הלבנת פני חבר ברבים, ביאה על ספק אשת איש, אונאת האשה, הליכה בעצת האשה, שערי האונאה.

אונאה = לשון דיכוי בספרות חז"ל

אגב גררא מזכירה הגמרא (שם נ"ט, ע"א), כאמור, גם אונאה: אמר רב: לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה.

"אונאתה קרובה — פורענות אונאתה ממהר לבוא" — כך מפרש רש"י. ומה היא אונאתה? על כך הוא משיב: "אונאת דברים לצערה". אבל מן הכתוב עצמו אין להסיק, שבאונאת דברים מדובר כאן, אלא זאת, שהאונאה גורמת צער, ולנו חשוב להבחין, ששוב אין אונאה שבכאן מופיעה בהקשר, המתאר מקח וממכר, אלא בהקשר, המתאר יחס התקיף אל החלש. ועוד נאמר (שם):

אמר רב חסדא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה, שנאמר (עמוס ז', ז): הנה ה' נצב על חומת אנך ובידו אנך. אמר ר' אלעזר: הכל נפרע בידי שליח חוץ מאונאה, שנאמר (שם): ובידו אנך. אמר ר' אבהו: שלושה אין הפרגוד ננעל בפניהם: אונאה וגזל, ועבודה זרה. אונאה — דכתיב (שם): ובידו אנך...

גם אונאה זו מכנה רש"י "אונאת דברים": "הצועק על אונאת דברים אין השער ננעל בפניו". אבל אונאת דברים אינה נזכרת גם כאן, אלא אונאה הגורמת למי שהונהגו לצעוק אל אלהיו, ויש בזה רמז להונאה שבספר הברית: "וגר לא תונה... אם ענה תענה אתו, כי אם צעק יצעק אלי...". (שמות כ"ב, כ—כב). ועוד אנו קוראים (שם):

אותו היום הביאו כל טהרות שטיהר ר' אליעזר ושרפום באש, ונמנו עליו וברכוהו... אימא שלום דביתהו דר' אליעזר אחתיה דר' גמליאל הואי. מההוא מעשה ואילך לא הוה שבקה ליה לר' אליעזר למיפל על אפיה. ההוא יומא ריש ירחא הוה, ואיחלף לה בין מלא לחסר. איכא דאמרי: אתא עניא וקאי אבבא, אפיקא ליה ריפתא. אשכחתיה דנפל על אנפיה. אמרה ליה: קום, קטלית לאחי! אדהכי נפק שיפורא מבית רבן גמליאל דשכיב. אמר לה: מנא ידעת? אמרה ליה: כך מקובלני מבית אבא: כל השערים ננעלים חוץ משערי אונאה.

ברור שאונאה זו אינה אונאת דברים, אלא קיפוח שקיפחו את ר' אליעזר חבריה, כשנמנו עליו ו"ברכוהו" (היינו: החליטו ברוב מניין לגדותו). הרי מצאנו בספרות חז"ל אונאה במשמע דיכוי, והוא משמע קרוב לזה שבמקרא.

סיכום: הונאה במקרא ואונאה בספרות חז"ל

- א. הונאה במקרא היא אחת הלשונות המציינות שיעבוד, והיא באה רק בהקשרים המתארים את היחס הקשה של בן המעמד החזק והמבוסס אל בן המעמד של הנחשלים בחברה.
- ב. במשנה ובתלמוד מציינת המלה אונאה (= הונאה) גרימת עוול ודיכוי — אם המלה מופיעה בהקשר המתאר את יחס התקיף אל החלש. ואין מדובר כאן על יחסים בין מעמדות, כבמקרא, אלא על יחסים בין יחידים. ומכאן נובע גם השוני במשמע המלה: שם שיעבוד מעמדי, וכאן — גרימת עוול ליחיד.
- ג. כאשר אונאה באה, בספרות חז"ל, בהקשר של מקח וממכר — משמעה רמאות. האונאה יש בה, בדרך כלל, הפסד ממון, אבל תיתכן גם אונאה שבדיבור פה בלבד, ללא קנייה ומכירה בפועל — זו היא אונאת דברים — היינו: רמאות בדברים.⁵
- ד. המשמע גרימת צער ובושה יוחס לצירוף אונאת דברים על ידי מפרשי התלמוד.

5 והטוענים כי "גדול אונאת דברים מאונאת ממון" (שם נ"ה ע"ב) משאירים גם הם את שתיהן בתחום המקח והממכר. "... ור' אליעזר אומר: זה בגופו וזה בממונו. ר' שמואל בר נחמני אומר: זה ניתן להשבון וזה לא ניתן להשבון".